

درآمدی بر میراث فارسی، حاوی تصاویر اماکن مقدس مکه و مدینه

احمد خامه یار^۱

چکیده:

تقدس و جایگاه معنوی مسجد الحرام، مسجد النبی و دیگر اماکن مقدس حرمین شریفین عاملی بوده است تا در میراث اسلامی مرتبط با موضوعات حج و حرمین شریفین، نقشه‌ها و تصاویر ترسیمی این اماکن به طور گسترده رواج پیدا کند. تصویرپردازی مساجد و اماکن مقدس مکه و مدینه در تحقیقات جدید «هنر حج» نامیده شده و زیرشاخه‌ای برای هنر اسلامی به شمار آمده است. این موضوع در درجه نخست در قلمرو جغرافیایی امپراتوری عثمانی و شبه‌قاره گسترش یافت و سپس در ایران و قلمرو زبان فارسی نیز نسخه‌های خطی و آثار هنری متعددی حاوی موضوعات تصویری مرتبط با هنر حج پدید آمد.

نویسنده در مقاله پیش‌رو تلاش کرده است آثار مهم مکتوب پدیدآمده در حوزه زبان فارسی را، که نسخه‌های خطی آنها حاوی تصاویر و نگاره‌های مساجد و اماکن مقدس مکه و مدینه بوده، شناسایی و معرفی کند. نتایج این بررسی نشان می‌دهد آثاری همچون *مجممل التواریخ والقصص، عجایب المخلوقات طوسی، فتوح الحرمین محیی لاری، انیس الحجاج صفی بن ولی قزوینی، معراج‌نامه شجاعی مشهدی، زادالزائرین عبدالوهاب رضوی و هدیه الزائرین زائر طهرانی* را باید در شمار مهم‌ترین آثار فارسی به شمار آورد که نسخه‌های خطی آنها حاوی تصاویر اماکن مقدس مکه و مدینه است. در میان این آثار

Ahmadkhomeyar@gmail.com

۱. دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه تهران.

مثنوی فتوح الحرمین از جایگاه ویژه‌ای در این زمینه برخوردار بوده و تأثیر فراوانی در گسترش هنر حج به جا گذاشته است.

کلید واژگان: هنر حج، هنر اسلامی، نسخه‌های خطی، میراث زبان فارسی، مسجدالحرام، مسجدالنبی، حرمین شریفین

مقدمه

مسجدالحرام در مکه مکرمه و مسجدالنبی در مدینه منوره به عنوان مکان‌های مهم مقدس در اسلام، همواره از جایگاه دینی ویژه و منحصر به فردی برای مسلمانان برخوردار بوده است. آرزوی مسلمانان برای ادای فریضه حج و تجربه حضور در خانه خدا و شوق آنان برای زیارت قبر مطهر رسول خدا ﷺ و سایر زیارتگاه‌های حرمین شریفین، عاملی بوده است تا لااقل از سده ششم هجری تصویرپردازی این اماکن مقدس، در میراث اسلامی رواج پیدا کند.

تا به امروز نمونه‌های متعددی از تصاویر مسجدالحرام و مسجدالنبی، به شکل نقشه‌ها و نگاره‌هایی در لابه‌لای نسخه‌های خطی و سایر آثار هنری باقی مانده است. این تصاویر غالباً با هدف نمایش شکل کلی ساختمان اماکن مقدس و جزئیات و بناهای موجود در آنها ترسیم می‌شده است. از این رو می‌توان به این تصاویر به چشم نقشه‌های جغرافیایی و شهری یا پلان‌های معماری در آثار دیگرنگریست و در عین حال نقشی معادل عکس‌های فوتوگرافی در زمان ما برای آن تصور کرد.

در تحقیقات جدید، تصویرپردازی مسجدالحرام و مسجدالنبی و سایر موضوعات تصویری مرتبط با آنها زیرشاخه‌ای از هنر اسلامی به نام «هنر حج» تعریف شده است. پیشینه هنر حج به اواخر سده ششم هجری برمی‌گردد و قدیمی‌ترین نمونه‌ها از تصاویر مکه و مدینه را می‌توان در مجموعه‌ای از طومارهای گواهی‌نامه حج، که از دوره ایوبی (۶۵۸ - ۵۶۹ق) به جا مانده، پیدا کرد. این مجموعه در اواخر دوره عثمانی در جامع

اموی دمشق شناسایی، و به استانبول منتقل شد و در حال حاضر در موزه هنرهای ترکی و اسلامی در این شهر نگهداری می‌شود. (مارزولف، ۱۳۹۲، ص ۲۳)

با این حال موضوع هنر حج به طور گسترده و چشمگیر از سده دهم هجری در درجه اول در جهان اهل سنت در قلمرو امپراتوری عثمانی، و در درجه دوم در حوزه شبه‌قاره و آسیای میانه رواج یافت. در نسخه‌های خطی آثاری همچون *دلایل الخیرات* محمد بن سلیمان جزولی (د.ح. ۸۷۰ق) و سایر آثار مرتبط با موضوع حج و زیارت اماکن مقدس حرمین شریفین، نمونه‌های فراوانی از تصاویر مکه و مدینه را می‌توان سراغ گرفت که به سبک‌های متنوعی ترسیم شده است.

در سال‌های اخیر به موضوع هنر حج در مطالعات هنر اسلامی بسیار توجه شده است و آثار متعددی در این باره، در قالب کتاب و مقاله، از سوی پژوهشگران غربی و مسلمان (به ویژه ترک) منتشر شده است. در ایران، پژوهشگران هنر اسلامی کمتر به این موضوع توجه کرده‌اند. اما به عنوان یکی از نخستین آثار منتشر شده در این حوزه، می‌توان به کتاب نگار و نگاره (نقاشی‌هایی از آثار تاریخی حرمین شریفین) (قرن یازدهم هجری) اثر استاد رسول جعفریان اشاره کرد.

از آنجایی که درباره موضوعات مربوط به هنر حج در ایران و میراث زبان فارسی، تحقیقات کمتری شده است و بسیاری از آثار فارسی حاوی تصویرگری مسجدالحرام و مسجدالنبی ناشناخته مانده، و آن‌گونه که باید و شاید معرفی نشده‌اند، بنابراین نویسنده در نوشتار پیش‌رو تلاش کرده است تا به عنوان درآمدی بر موضوع هنر حج در میراث مکتوب فارسی، آثار مهمی که معمولاً نسخه‌های خطی آنها حاوی تصاویر مساجد و اماکن مقدس مکه و مدینه است، به طور اجمالی معرفی کند.

۱. مجمل التواریخ والقصص

مجممل التواریخ والقصص متن فارسی کهنی است که در سال ۵۲۰ قمری به دست

نویسنده‌ای ناشناخته از اهالی همدان یا اسدآباد نگاشته شده است. از مؤلف آن آگاهی زیادی در دست نیست، اما با استناد به متن کتاب می‌توان دریافت که او بر عقیده اهل سنت و معاصر سلجوقیان (حکومت: ۴۲۹ - ۵۹۰ ق) بوده و گویا بیشتر در اصفهان زیسته است.^۱ این کتاب تاریخ عمومی جهان و به ویژه تاریخ ایران از آغاز تا سال ۵۲۰ قمری است و فصلی از آن نیز به مباحث جغرافیایی اختصاص یافته است. (آل داود، ۱۳۸۰، صص ۱۶۰-۱۵۹)

مجممل التواریخ والقصاص نخستین بار به کوشش ملک الشعراى بهار در سال ۱۳۱۸ در تهران براساس عکس نسخه دست‌نویس کتاب - که در کتابخانه ملی پاریس بود - تصحیح، و منتشر شد. محمد دشتی تصحیح دیگری از آن را به عنوان رساله دکتری خود در سال ۱۳۷۳ به انجام رساند که گویا تاکنون منتشر نشده است. آخرین تصحیح این کتاب در سال ۱۳۷۸ (۲۰۰۰ م)، به کوشش سیف‌الدین نجم‌آبادی و زیگفرید ویردر آلمان منتشر شد.

از *مجممل التواریخ* تا کنون تنها چهار نسخه دست‌نویس شناخته شده است که عبارت‌اند از:

۱. نسخه کتابخانه دولتی برلین به شماره Hs. or. 2371 که کهن‌ترین نسخه شناخته شده این اثر به شمار می‌آید و در روز یکشنبه، چهارم شوال سال ۷۵۱ قمری کتابت شده است.^۲
۲. نسخه کتابخانه ملی پاریس به شماره ۶۲ فارسی که به قلم علی بن محمود بن علی نجیب رودباری، در تاریخ ۲۸ جمادی‌الاولی ۸۱۳ قمری کتابت شده است.

۱. مرحوم پرویز اذکایی با استناد به شواهدی از جمله اشاره مؤلف کتاب، که نام جد خود را «مهلب بن محمد بن شادی» گفته است، مؤلف این کتاب را «ابن شادی اسدآبادی» نامیده است. (اذکایی، تاریخ‌نگاران ایران، صص ۲۲۹-۲۳۸)

۲. تصویر این نسخه به صورت نسخه برگردان، به کوشش ایرج افشار و محمود امیدسالار، در سال ۱۳۷۹ در تهران منتشر شده است.

۳. نسخه کتابخانه چستربیتی در دوبلین به شماره ۳۲۲ که در سال ۸۲۳ قمری کتابت شده و صفحه اول آن ناقص است.

۴. نسخه کتابخانه دانشگاه هایدلبرگ آلمان، به شماره Cod. Heid. Orient. 118 که تاریخ کتابت و نام کاتب آن مشخص نیست، اما در قرن نهم هجری نگاشته شده است. همه دست‌نویس‌های به‌جا مانده از *مجم‌التواریخ‌والقصص* نسخه‌های مصور به شمار می‌آیند و معمولاً در آنها بین چهار تا هشت طرح، نقشه و نگاره به چشم می‌خورد. موضوع این نگاره‌ها و نقشه‌ها عبارت است از: طرح هفت کشور، پلان دیوار شهر رومیه (رم)، نگاره مناره اسکندریه، نگاره پادشاه دریانورد، نقشه جغرافیایی زمین (جهان‌نما)، و تصاویر / نقشه‌های سه مسجد مقدس مسلمانان (مسجد الحرام، مسجد النبی و مسجد الاقصی). در دو نسخه پاریس و چستربیتی، تصاویر مساجد مقدس به صورت طرح‌های نسبتاً ساده یا ناتمام ترسیم شده است. اما در دو نسخه برلین و هایدلبرگ، این تصاویر به صورت کامل و زیبا رسم شده است. به نظر می‌رسد نسخه‌های *مجم‌التواریخ* را باید از قدیمی‌ترین آثار حاوی تصویر مسجد الحرام و مسجد النبی به شمار آورد. اگر این پیش‌فرض را بپذیریم که *مجم‌التواریخ*، حاوی چنین تصاویری بوده، بنابراین پیشینه هنر حج در میراث فارسی را می‌توان از نیمه اول سده ششم تعیین کرد.

۲. عجایب المخلوقات طوسی

عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات منسوب به طوسی، از عجایب‌نامه‌های کهن فارسی به شمار می‌آید و مانند بیشتر نمونه‌های مشابه خود - همچون کتاب *عجایب الدنیا* اثر ابن محدث تبریزی (سده هفتم هجری) و کتاب *عجایب المخلوقات* زکریای قزوینی (م ۶۸۲ق) حاوی مباحث جغرافیایی است. این اثر به ابوطالب طغرل بن ارسلان شاه بن طغرل (حکومت: ۵۷۳ - ۵۹۰ق) - از پادشاهان سلاجقه عراق - اهدا شده است. (طوسی، ۱۳۸۲، ص ۱۴) برای این اساس تاریخ تألیف آن را باید دوره حکومت وی تعیین کرد.

مؤلف کتاب به درستی شناخته شده نیست. حاجی خلیفه نام وی را محمد بن محمود بن احمد طوسی سلمانی گفته است. (کاتب چلبی، ۲۰۲۱م، ج ۴، ص ۶۷۰) اما به گفته مرحوم منوچهرستوده، در مقدمه چهارده نسخه خطی این اثر که او در زمان تصحیح متن کتاب رؤیت کرده بود، نامی از مؤلف آن در میان نیست. با این حال قراین درون متنی نشان دهنده آن است که مؤلف کتاب شخصی از همدان بوده و یا لاقلاً مدت قابل توجهی از عمر خود را در این شهر سپری کرده است. (طوسی، ۱۳۸۲، مقدمه مصحح، ص ۱۸ - ۲۰) تا کنون بیش از هفده نسخه خطی از *عجایب المخلوقات* شناخته شده است که لاقلاً پنج نسخه آن در ایران، و سایر نسخه‌ها در کتابخانه‌های کشورهای دیگر نگهداری می‌شود. کهن‌ترین نسخه‌های شناخته شده کتاب عبارت‌اند از: نسخه برلین به شماره ۳۴۴ و مورخ ۶۸۵ قمری، نسخه گنجینه فاتح (در کتابخانه سلیمانیه استانبول) به شماره ۴۱۷۳، کتابت ابراهیم بن یوسف بن ابراهیم در ۹ شعبان ۷۴۰ ق و نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۵۵۸۲، مورخ ۲۵ رجب ۷۴۱ قمری.

متن *عجایب المخلوقات* طوسی نخستین بار به تصحیح زنده یاد منوچهرستوده، از سوی بنگاه ترجمه و نشر کتاب در تهران در سال ۱۳۴۵ چاپ، و در سال ۱۳۸۲ از سوی انتشارات علمی و فرهنگی بازنشر شد. جعفر مدرس صادقی نیز متن آن را بازنویسی و ویرایش کرده است و این بازنویسی با عنوان *عجایب‌نامه* از سوی نشر مرکز در تهران در سال ۱۳۷۵ منتشر شده است.

شماری از دست‌نویس‌های *عجایب المخلوقات*، نسخه‌های مصوّر و مزین به نگاره‌ها و مینیاتورهای زیبا و هنری است. کهن‌ترین این نسخه‌ها، نسخه کتابخانه ملی پاریس به شماره Persan 332 است که در غزّه ربیع‌الاول ۷۹۰ هجری به خط احمد هروی کتابت شده و حاوی شمار قابل توجهی از نگاره‌های هنری، طرح‌های نجومی و نقشه‌های جغرافیایی است. نسخه کتابخانه ملک به شماره ۵۹۵۹ و نسخه مجموعه اصغر مهدوی نیز دارای تعداد محدودی مینیاتور است.

همه نسخه‌های فوق فاقد نگاره‌های حرمین شریفین است. اما تحریر متفاوتی از عجایب المخلوقات طوسی وجود دارد که نسخه مصوّر نفیسی از آن به شماره W.593 در موزه هنر والترز در بالتیمور^۱ (ایالات متحده آمریکا) نگهداری می‌شود. این نسخه حاوی یک نقشه جغرافیایی جهان نما و ۱۸۰ مینیاتور هنری است. این نسخه فاقد تاریخ کتابت است، اما با توجه به ویژگی‌های نسخه، قدمت تقریبی آن از سده دهم هجری / شانزدهم میلادی دانسته شده است (<https://www.thedigitalwalters.org>).

در میان نگاره‌های این نسخه، دو نگاره مسجد الحرام و مسجد النبی (به ترتیب در صفحه ۷۸ پ و ۸۰ ر) به چشم می‌خورد. شیوه ترسیم دو مسجد در این دو نگاره کاملاً مشابه نگاره‌هایی از فتوح الحرمین است که معمولاً در نسخه‌های آن، که در چند دهه پایانی سده دهم هجری کتابت شده‌اند، ترسیم شده است؛ اما با این تفاوت که در نسخه عجایب المخلوقات، تصویر هر مسجد در قاب مستقلی در میان مجلس نقاشی حاوی یک حادثه تاریخی مرتبط با آن مسجد، ترسیم شده و قرار گرفته است.^۲

۳. فتوح الحرمین

فتوح الحرمین منظومه‌ای است بروزن مخزن الاسرار نظامی، در بیان آداب و مناسک حج و اسرار معنوی آن و توصیف حرمین شریفین، مساجد مقدس و زیارتگاه‌های مکه و مدینه. درباره سراینده منظومه آگاهی‌های بسیار کمی وجود دارد، و بسیاری از جزئیات زندگی‌اش، همچون تاریخ تولد و وفات او، بر ما پوشیده است. وثوقی بر آن است که او فرزند عبدالله قطب لاری، صاحب مکاتیب معروف، بوده که در مکاتیب خود از فرزندش

1. Walters Art Museum, Baltimore

۲. نگاره مسجد الحرام درون مجلس نقاشی با موضوع حمله ابرهه به مکه، و نگاره مسجد النبی درون مجلس نقاشی با موضوع نیت دو مسیحی برای نبش قبر رسول خدا ﷺ در دوره یکی از خلفای عباسی ترسیم شده است.

به نام «محبی الدین محمد» یاد کرده است. (وثوقی، ۱۳۸۰، ص ۱۳۱).

در شماری از تذکره‌های شعرا، محبی لاری را از شاگردان جلال‌الدین دقوانی (م ۹۰۳ق)، و از شعرای دوره سلطان یعقوب آق‌قویونلو (حکومت: ۸۸۳ - ۸۹۶ق)، که تا زمان شاه‌طهماسب صفوی (حکومت: ۹۳۰ - ۹۸۴ق) را نیز درک کرده بود، به شمار آورده‌اند. (خامه‌یار، ۱۳۹۹، ص ۲۳۷). همان‌طور که از متن منظومه برمی‌آید، محبی لاری بر عقیده اهل سنت و دارای گرایش‌های صوفیانه بوده است. در عین حال به اهل بیت علیهم‌السلام نیز علاقه داشته و در فتوح‌الحرمین، ضمن ستایش خلفای راشدین، ابیاتی نیز در ستایش دوازده امام سروده است. (محبی لاری، ۱۳۶۶، ص ۳۱ - ۳۳)

فتوح‌الحرمین را باید شاخص‌ترین منظومه مستقل فارسی در موضوع آداب حج، و نماینده نخست و اصلی نوع ادبی «حج‌نامه» به شمار آورد. به باور جعفریان، مهم‌ترین هدف سراینده این منظومه پدیدآوردن کتاب راهنمای حج‌گزاران به زبان شعر بوده است. (جعفریان، ۱۳۹۲، ص ۲۴) و کارکرد زبان شعر، سهولت حفظ و به خاطر سپردن آن در ذهن مخاطبان بوده است. این کارکرد منظومه به عنوان راهنمای حج‌گزاران، با تصویرپردازی اماکن یادشده در متن آن، در نسخه‌های خطی آن تکمیل شده است.

شاعر اثر خود را در ستایش خداوند و نعت حضرت رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و مدح چهار یار و دوازده امام علیهم‌السلام آغاز می‌کند و سپس به بیان آداب احرام، اسرار و فضایل کعبه، آداب طواف و سعی صفا و مروه می‌پردازد. او در ادامه به توصیف مکه و مکان‌های متبرک آن - نظیر کوه‌های ابوقییس، نور و ثور، قبرستان‌های مُعَلّا و شبیکه، مشاعر مقدسه منا و عرفات و مزدلفه - می‌پردازد. نویسنده بخش پایانی منظومه خود را نیز با توصیف مدینه منوره و زیارتگاه‌های آن - از جمله روضه مطهره رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و حجره حضرت فاطمه علیها‌السلام، قبرستان بقیع، مساجد قبا و فتح و مزار حمزه و قبور شهدای احد - به پایان می‌رساند.

فتوح‌الحرمین در سال‌های نیمه دوم سده ۱۹ میلادی (حداصل سال‌های ۱۲۷۹

تا ۱۳۱۱ق)، بارها در شهرهای شبه‌قاره (عمدتاً در لکهنویا دهلی) به صورت چاپ سنگی منتشر شده است. معمولاً در چاپ‌های لکهنو، این اثر به عبدالقادر گیلانی، و در چاپ‌های دهلی به جامی نسبت داده شده است. (برای اطلاع بیشتر، ک: نوشاهی، ۱۳۹۱، ج ۴، ص ۲۳۱۳-۲۳۱۴) این کتاب در ایران نیز تاکنون دو بار تصحیح و چاپ شده است: بار اول به تصحیح علی محدّث (تهران، اطلاعات، ۱۳۶۶) و بار دوم به تصحیح رسول جعفریان (قم، مؤسسه انصاریان، ۱۳۷۲).

از فتوح الحرمین بیش از ۱۵۰ نسخه خطی شناخته شده است که وجود نگاره‌ها و نقشه‌های هنری زیبای اماکن مقدس اسلامی در نسخه‌های این اثر آنها را به میراث نفیس و ارزشمندی از منظر هنر اسلامی تبدیل کرده است. امروزه در بیشتر کتابخانه‌ها و مراکز مهم نگهداری نسخ خطی اسلامی و نیز در شماری از موزه‌ها و گالری‌های هنری معتبر جهان، لااقل یک و گاه چندین نسخه خطی از آن را می‌توان سراغ گرفت. (برای مطالعه درباره فتوح الحرمین و نسخه‌های خطی آن، ر.ک: خامه‌یار، ۱۳۹۹، صص ۲۳۵-۲۷۱)

به جز نسخه‌های انگشت‌شماری از این اثر، سایر نسخه‌های آن به نگاره‌ها و نقاشی‌های مساجد و اماکن مقدس مکه و مدینه مزین است. معمولاً مکان‌های مهم تصویر شده در نسخه‌های مختلف آن عبارت‌اند از: مسجد الحرام، مسعی، صفا و مروه، کوه ابوقبیس و دار الخیزران، ولادت‌گاه‌های شخصیت‌های مقدس در مکه، بازار مُدّعا، قبرستان معلا، قبرستان شبیکه، کوه نور، کوه ثور، عرفات، مزدلفه و مشعر الحرام، مینا و جمرات و مسجد خیف، کوه مفرّح و مسجد شجره، مسجد النبی، قبرستان بقیع، مسجد قبا، مسجد ذوقبلتین، مساجد اربعه، کوه احد و قبور شهدای احد. (برای شرح این اماکن ر.ک: جعفریان، سراسر کتاب)

بررسی تعداد قابل توجهی از نسخه‌های خطی فتوح الحرمین نشان‌دهنده آن است که کتابت و استنساخ آن در دوره‌ای نزدیک به حیات مؤلف، از سال‌های پیش از نیمه سده

دهم هجری آغاز شده و سپس به طور گسترده ادامه یافته است. از کهن‌ترین نسخه‌های تاریخ‌دار آن می‌توان به دو نسخه کتابخانه ملی ایران به شماره ۱۱۲۹۶ و گنجینه لالا اسماعیل پاشا (در کتابخانه سلیمانیه استانبول) به شماره ۱۰۲ (هر دو مورخ ۹۴۹ق)، و نسخه کتابخانه دانشگاه استانبول به شماره F. 743، مورخ ۹۵۰ق و نسخه کتابخانه بریتانیا به شماره Or. 3633، مورخ ۹۵۱ق اشاره کرد.

انجامه‌های نسخه‌های فتوح الحرمین آگاهی‌های جالب و قابل توجهی درباره تاریخ و مکان کتابت این نسخه‌ها و نام کاتبان آنها به دست می‌دهد. بررسی انجامه‌ها نشان‌دهنده آن است که بیشتر نسخه‌ها بیرون از مرزهای جغرافیایی کنونی ایران، و بسیاری از آنها به طور خاص در شهر مکه و نسخه‌های دیگری نیز در شهرهای دیگری همچون مدینه، قسطنطنیه و گاه در شبه‌قاره کتابت شده‌اند. عدم کتابت نسخه‌هایی از فتوح الحرمین در ایران دوره صفوی (۹۰۷ - ۱۱۳۵ق) می‌تواند بیانگر آن باشد که ایرانیان شیعه مذهب از این اثر استقبال نکرده‌اند.

همچنین از بررسی انجامه‌ها مشخص می‌شود که شماری از کاتبان، بیش از یک نسخه و گاه چندین نسخه از فتوح الحرمین را کتابت کرده‌اند؛ برای مثال از کاتبی به نام اویس بن محمد هروی، متخلص به «ویسی»، لااقل ده نسخه خطی شناخته شده است که این نسخه‌ها را در حد فاصل سال‌های ۹۶۰ تا ۹۹۰ قمری، در مکه مکرمه کتابت کرده است و بیشتر نسخه‌های کتابت شده به دست وی، دارای ویژگی‌های مشترکی از جمله در سبک تصویرگری نگاره‌های اماکن مقدس، است.

نسبت‌های شماری از کاتبان فتوح الحرمین - همچون هروی، قندوزی، بدخشانی و بلخی - نشان‌دهنده آن است که بسیاری از آنان منسوب به آسیای میانه یا شهرهای واقع در خاک افغانستان امروزی بوده‌اند. وجود تعداد قابل توجهی از نسخه‌های کتابت شده در مکه نشان می‌دهد که حج‌گزاران فارسی‌زبان از این اثر به عنوان یک کتابچه

راهنمای منظوم و مصوّح حج، استقبال می‌کردند. و کاتبانی همچون ویسی هروی، از کتابت نسخه‌های آن ارتزاق و امرار معاش داشته‌اند. (خامه‌یار، ۱۳۹۹، صص ۲۴۶ - ۲۴۸)

نگاره‌های فتوح الحرمین از نظر سبک نگارگری و شیوه نمایش اماکن و بناهای معماری، به سبک‌های گوناگونی ترسیم شده‌اند. با مقایسه نگاره‌های شمار قابل توجهی از نسخه‌های فتوح الحرمین می‌توان به وجود چند سبک متفاوت و متمایز از یکدیگر در ترسیم و تصویربرداری نگاره‌ها پی برد که در هر یک الگوی تقریباً مشابه، و ویژگی‌های مشترکی به چشم می‌خورد. نگاره‌های شماری از نسخه‌ها نیز به سبک هندی و کشمیری ترسیم شده و به وضوح سبک معماری اسلامی در شبه‌قاره را تداعی می‌کند.

مثنوی فتوح الحرمین تأثیر گسترده‌ای در دو حوزه ادبیات حج و هنر حج داشته است؛ چنان‌که به فاصله زمانی نسبتاً کمی از سرودن آن، آثار منظوم دیگری به دوزبان فارسی و ترکی به پیروی از این مثنوی سروده شده و معمولاً این آثار نیز همانند فتوح الحرمین، مزین به نگاره‌های متعدّد از اماکن مقدّس بوده است؛ برای نمونه‌ای از این آثار در زبان فارسی می‌توان به منظومه حج‌نامه، سروده شاعری به نام احمد اشاره کرد که به احتمال زیاد در نیمه سده دهم هجری سروده شده است. (رک: ادامه مقاله) همچنین می‌توان آثاری به زبان ترکی در این باره اشاره کرد؛ منظومه صفات الحرمین (ترجمه ترکی فتوح الحرمین) و دو حج‌نامه منظوم ترکی به نام‌های مناسک حج و فتوح الحرمین العظام اشاره کرد. در حوزه عثمانی همچنین می‌توان بسیاری از آثار خطی و هنری تصویردار را سراغ گرفت که در تصویرپردازی اماکن مقدّس، از نگاره‌های فتوح الحرمین الگوبرداری کرده و تأثیر پذیرفته‌اند؛ نمونه‌هایی همچون طومار گواهینامه حج شاهزاده محمد از سال ۹۵۱ قمری (محفوظ در موزه توپکاپی استانبول به شماره H. ۱۸۱۲)، والواح متعدّد کاشی حاوی تصویر مسجد الحرام یا مسجد النبی که عمدتاً در سده یازدهم هجری در قلمرو امپراتوری عثمانی تولید شده‌اند. (خامه‌یار، ۱۳۹۹، صص ۲۵۷ - ۲۵۹)

۴. حج‌نامه احمد

حج‌نامه منظومه‌ای است از سراینده ناشناخته‌ای که خود را «احمد» معرفی کرده است. این منظومه تحت تأثیر فتوح الحرمین، در بیان مناسک، آداب و اسرار حج، زیارت مساجد و مزارات و اماکن مقدس حرمین شریفین سروده شده است. سراینده منظومه، آن را در سفر حج خود در سال ۹۵۵ قمری، در مکه مکرمه سروده و در آن سلطان سلیمان عثمانی (حکومت: ۹۲۶ - ۹۷۴ ق) را مدح گفته است. از این اثر تاکنون تنها یک نسخه خطی شناخته شده است که به شماره ۹۵۶۷ در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم نگهداری می‌شود.^۱

از آنجایی که حج‌نامه به پیروی از فتوح الحرمین پدید آمده، نسخه خطی آن نیز با نگاره‌های مساجد و اماکن مقدس مکه و مدینه تزیین شده است. این نسخه حاوی ۱۵ نگاره است که از الگوی کلی نگاره‌های نسخه‌های خطی فتوح الحرمین پیروی می‌کند. موضوعات نگاره‌ها نیز شامل اماکنی است که معمولاً در نسخه‌های فتوح الحرمین ترسیم شده؛ اماکنی همچون مسجد الحرام، صفا و مروه، قبرستان معلا، عرفات، منا و مسجد خیف و جمرات، مسجد النبی، قبرستان بقیع، مسجد قبا، کوه احد و مزار حضرت حمزه و غیره.

۵. انیس الحجاج صفی بن ولی قزوینی

موضوع این اثر شرح سفر دریایی حج از شبه‌قاره، بیان آداب و اعمال حج و توصیف حرمین شریفین و اماکن مقدس آن است. مؤلف این اثر صفی بن ولی قزوینی کشمیری (۱۰۹۰ ق)، از علما و نویسندگان سده ۱۱ قمری و معاصر پادشاه گورکانی اورنگ‌زیب

۱. منظومه حج‌نامه اینجا تصحیح و چاپ شده است: حج‌نامه منظوم، تصحیح: امید سروری، میراث حج و حرمین شریفین - دفتر اول: دفتر اول: میراث حج فارسی تا آغاز دوره صفوی، به کوشش: احمد خامه‌یار، تهران: مشعر، ۱۳۹۹، ص ۱۴۱-۲۳۴.

(حکومت: ۱۰۶۷ - ۱۱۱۸ ق) است که با حمایت دختر وی، زیب النساء بیگم (م ۱۱۱۴ ق)، در سال ۱۰۸۷ ق سفر حج خود را آغاز کرد و یک سال پس از بازگشت از سفر، این سفرنامه را نوشت و به زیب النساء تقدیم کرد. (خامه یار، ۱۳۹۸، ص ۳۳-۳۴)

انیس الحُجَّاج را باید از معدود سفرنامه های حج فارسی نگاشته شده در دوره صفوی، و از نخستین نمونه های سفرنامه های حج از مبدأ شبه قاره به شمار آورد. از این رو ارزش تاریخی ویژه ای در مطالعه تاریخ حج گزارای مسلمانان هند و شبه قاره دارد. چنان که نگارنده پیش از این در مقاله دیگری نشان داده، با توجه به وجود نسخه های اندک، اما مصوّر و نفیس برای انیس الحُجَّاج می توان آن را اثری با کارکرد راهنمانگاری سفر حج، و البته مخصوص دربار، تصور کرد. (برای آگاهی بیشتر ر.ک: خامه یار، ۱۳۹۸، ص ۲۹ - ۶۰)

از انیس الحُجَّاج نسخه های بسیار کمی شناخته شده است که برخی از آنها مزین به نگاره های زیبایی به سبک گجراتی است. از جمله باید به نسخه شماره ۵۸،۲۲ در موزه Chhatrapati Shivaji Maharaj Vastu Sangrahalaya در بمبئی (پیش تر به نام موزه Prince of Wales) اشاره کرد (ر.ک: Gorakshkar, 1983, pp.132 - 135). استاد سید احمد اشکوری نیز به نسخه مصوّر از این اثر با هفت نگاره هنری نفیس، بدون اشاره به محل نگهداری آن اشاره کرده است. (الحسینی، ۱۴۳۹ ق، ج ۲، ص ۱۹)

نسخه مصوّر دیگر نسخه شماره Mss. 1025 در مجموعه هنر اسلامی آقای ناصر خلیلی در لندن است که در انجامه آن، از کاتب نسخه و تاریخ کتابت آن یاد نشده است.^۱ این نسخه حاوی ۲۰ نگاره هنری زیبا به سبک گجراتی (شامل ۱۱ نگاره تمام صفحه و ۹ نگاره نیم صفحه) است که موضوع آنها نقشه بندرگاه های واقع در طول مسیر (شامل سورت یا

۱. این نسخه در سایت مجموعه خلیلی به آدرس زیر معرفی شده است:

<https://www.khalilicollections.org/collections/hajj-and-the-arts-of-pilgrimage/khalili-collection-hajj-and-the-arts-of-pilgrimage-safi-ibn-valis-anis-al-hujjaj-mss1025/>

سورات، مُخا و جَدّه)، پلان برخی از اماکن مقدس مکه، تصاویر کاروان‌های حاجیان سرزمین‌های مختلف و حج‌گزاران در حال ادای مناسک حج در مشاعر مقدّسه است. نسخه‌ای متأخر و غیر مصوّر از انیس الحُجّاج در کتابخانه موزه بریتانیا در لندن به شماره Or. 1686 نگهداری می‌شود که گویا در حدود سال ۱۸۵۰ م / ۱۲۶۶ ق از روی نسخه‌ای در کتابخانه توپخانه شهر لکهنواستنساخ شده است (Rieu, 1881, v.3, p.980). تنها نسخه شناخته شده از انیس الحُجّاج نیز به شماره ۹۹۷۱ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی در تهران نگهداری می‌شود. این نسخه به خط نستعلیق هندی کتابت شده و فاقد نام و تاریخ کتابت است و گویا اوراق آن از مجموعه خطی دیگری جدا شده است.^۱ نسخه‌های مصوّر انیس الحُجّاج به جهت موضوعات خاص تصویرپردازی شده در آنها - از جمله تصویر کاروان‌های حج‌گزاران سرزمین‌های مختلف، تصویر حج‌گزاران با لباس احرام در حال ادای مناسک حج در مشاعر مقدّسه، نقشه بندرگاه‌های مهم واقع در مسیر دریایی حج - نمونه‌ای نادر و کمیاب در موضوع هنر حج به شمار می‌آید و در میان سایر آثار هنری و نسخه‌های خطی، به سختی می‌توان نمونه‌های دیگری با چنین موضوعات تصویری سراغ گرفت.

۶. معراج‌نامه شجاعی مشهدی

معراج‌نامه منظومه‌ای است سروده شجاعی مشهدی، در شرح معراج و سفر آسمانی رسول خدا ﷺ و مشاهدات آن حضرت در بهشت و دوزخ به شیوه داستانی. درباره سراینده منظومه آگاهی‌های چندانی در دست نیست، اما با استناد به اشعاری از خود

۱. متن انیس الحُجّاج بر اساس نسخه کتابخانه مجلس در اینجا منتشر شده است: قزوینی، صفی بن ولی، «انیس الحُجّاج؛ سفرنامه حج از سال ۱۰۸۷ - ۱۰۸۸»، به کوشش: رسول جعفریان، نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، دفتر ۱۵، زیر نظر: رسول جعفریان، قم: نشر مورخ، با همکاری کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۱۳۹۸، ص ۶۲۷-۷۰۹

وی، می‌دانیم که تا اوایل سده سیزدهم هجری در قید حیات بوده و در سال ۱۲۰۴ قمری، از زادگاه خود مشهد سفری به عتبات عالیات داشته است. (شجاعی مشهدی، بی‌تا، ص ۵۸-۶۲ پ). از این رو به نظر می‌رسد دوره سرودن منظومه را باید به تقریباً، اواخر سده دوازدهم یا اوایل سده سیزدهم تعیین کرد.

معراج‌نامه شجاعی مشهدی با وجود ارزش ادبی پایین و اشکالات فراوان در وزن و قافیه شعری آن، اما در دوره قاجار محبوبیت بالایی داشته و بارها به صورت چاپ سنگی منتشر شده است. اما بیشتر نسخه‌های خطی شناخته شده آن به شبه قاره متعلق است. این مسئله می‌تواند نشان‌دهنده توجه فارسی‌زبانان شبه قاره به این منظومه باشد. معمولاً نسخه‌های هندی معراج‌نامه با نگاره‌های داستان معراج پیامبر ﷺ و نقاشی اماکن مقدس در حرمین شریفین و عتبات عالیات و زیارتگاه‌های شیعه تزیین یافته‌اند و از این رو نسخه‌های هنری و نفیس به شمار می‌آیند.

تاکنون سه نسخه خطی از معراج‌نامه - متعلق به حوزه شبه قاره - شناخته شده است. نسخه نخست به کتابخانه دانشگاه پنجاب در لاهور، به شماره PI VI 31 / 2763 متعلق است. برگ‌های پایانی نسخه حاوی ۱۷ نگاره از اماکن مقدس اسلامی، به ویژه در عراق، است که موضوعات آنها عبارت‌اند از: مسجد الحرام، حرم پیامبر ﷺ، بارگاه امام علی علیه السلام، بارگاه سیدالشهداء، خیمه‌گاه، بارگاه حَرّ شهید، بارگاه حضرت عباس، طفلان مسلم، بارگاه کاظمین، سرداب حضرت صاحب، بارگاه عسکریین، مسجد کوفه، بارگاه امام رضا، مسجد گوهرشاد، حضرت معصومه، شاه عبدالعظیم، بارگاه بقیع و ولادتگاه‌های شهر مکه.

نسخه دوم در بنگاه حراجی بونامز به فروش رفته است و بر اساس تصاویر منتشر شده از آن، نسخه‌ای مشابه و قابل مقایسه با نسخه کتابخانه دانشگاه پنجاب به نظر می‌رسد (Bonhams, Islamic and Indian Art, 19-4-2016, Lot 32). نسخه سوم نیز به شماره Yah. Ar. 1061 در کتابخانه ملی اسرائیل نگهداری می‌شود و دارای ده نگاره به سبک هندی

است که سه نگاره نخست حاوی تصاویر سه مسجد مقدّس مسلمانان: مسجد الحرام، مسجد النبی و مسجد الاقصی است و در سایر نگاره‌ها داستان‌های مرتبط با متن منظومه تصویر شده است. (برای آگاهی بیشتر درباره این نسخه رک: خامه یار، ۱۳۹۲، ص ۱۷-۱۸).

۷. زاد الزائرین عبدالوہاب رضوی

زاد الزائرین اثری در آداب، اعمال و ادعیه حج و زیارت مشاهد مشرفه، و در بردارنده متن زیارتنامه‌های ائمه اطهار علیہم السلام است. مؤلف این اثر عبدالوہاب بن محمد رضوی حسینی طوسی از خطبای سده سیزدهم و معاصر فتحعلی شاه قاجار (حکومت: ۱۲۱۲ - ۱۲۵۰ ق) است. وی این کتاب را به دستور، وزیر نظر خاتم‌المجتهدین سید محمد رضوی طوسی، در سال ۱۲۴۰ ق در مشهد مقدس نوشت و در یک مقدمه، نُه باب و یک خاتمه مرتّب کرد. (منزوی، ۱۳۳۰، ج ۱، ص ۱۲۱)

از زاد الزائرین تا کنون سه نسخه خطی شناخته شده است که عبارت‌اند از:

۱. نسخه مرکز احیاء میراث اسلامی قم به شماره ۶۴۷۲، که به قلم محمد مهدی بن محمد حسین واعظ در تاریخ ۱۴ شعبان ۱۲۶۵ ق کتابت شده است.
 ۲. نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۱۰۲۶ که به قلم حاجی محمد حافظ ابن اسماعیل ذاکر سیدالشهداء در ۲۶ رجب ۱۲۷۴ ق کتابت شده است.
 ۳. نسخه کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد به شماره ۱۱۵۷.
- نسخه‌های زاد الزائرین معمولاً حاوی ۲۳ نگاره از اماکن مقدس حرمین شریفین و مشاهد ائمه اطهار علیہم السلام و دیگر زیارتگاه‌های مهم شیعه در عراق و ایران است. موضوعات نگاره‌های زاد الزائرین شامل اماکن زیر است: میقات‌های مسجد شجره و مسجد سعدیه، مسجد الحرام، صفا و مروه، عرفات، کوه مشعر، بازار منا و مسجد خیف، بیت المقدس (مسجد الاقصی)، کوه طور، مسجد النبی، قبرستان بقیع، کوه احد و مزار حمزه سیدالشهداء، حرم امیرالمؤمنین علیہ السلام، مسجد کوفه، مسجد سهله، حرم سیدالشهداء علیہ السلام، حرم حضرت

عباس، حرم کاظمین علیه السلام، حرم عسکریین علیهم السلام در سامرا، مسجد صاحب الزمان علیه السلام و سرداب غیبت در سامرا، مجموعه حرم امام رضا علیه السلام در مشهد مقدس، حرم حضرت معصومه در قم، حرم حضرت عبدالعظیم و امامزاده حمزه در ری.

نگاره‌های نسخه‌های زاد الزائرین در شیوه نمایش و رنگ آمیزی بناها، به شیوه خاص و نسبتاً متفاوتی از سایر نسخه‌های حاوی تصاویر اماکن مقدس ترسیم شده‌اند. در برخی از نگاره‌های این نسخه، شماری از جزئیاتی که در سایر نگاره‌ها به شیوه نمای از روبه‌رو نمایش داده شده‌اند، در این نسخه به شیوه پلان و دید از بالا ترسیم شده‌اند. بر این اساس می‌توان گفت که شکل ترسیم بیشتر نگاره‌ها در نسخه‌های زاد الزائرین به گونه‌ای است که نقشه‌ها و پلان‌های بناها را تداعی می‌کند و گاه جزئیات فراوان بیشتری را از بناها (در مقایسه با نگاره‌های آثار دیگر) نمایش می‌دهد.

۸. هدیه الزائرین زائر طهرانی

هدیه الزائرین، تألیف محمدهادی زائر طهرانی، اثری است که در تاریخچه و توصیف اجمالی شهرهای مهم و مقدس شیعیان و اماکن زیارتی آنها در حجاز، شام، عراق و ایران نگاشته شده است. با استناد به انجامه نسخه‌های خطی کتاب، نگارش آن در سال ۱۳۲۱ قمری در کربلای معلی - در دوره مظفرالدین شاه قاجار (حکومت: ۱۳۱۴ - ۱۳۲۴ ق) - به پایان رسیده است. درباره مؤلف کتاب جز آنکه می‌دانیم تا سال ۱۳۲۱ قمری - پایان نگارش این کتاب - در قید حیات بوده، اطلاع دیگری در دست نیست.

مؤلف، کتاب خود را در نه مقصود آماده کرده است که هر یک از آنها به تاریخچه و شرح حرم‌ها و زیارتگاه‌های یکی از شهرهای مقدس اختصاص دارد و موضوع آنها به شرح زیر است: کعبه (و مسجد الحرام)، مدینه طیبه و مسجد حضرت رسول صلی الله علیه و آله، احوالات نجف اشرف، احوالات کربلای معلی، احوالات کاظمین، احوالات سمرن رأی، احوالات مشهد مقدس، احوالات شهر قم و احوالات حضرت عبدالعظیم. نویسنده در ادامه بخش

مربوط به مدینه منوره، به معرفی حرم‌های مقدس شیعه در دمشق نیز پرداخته است.^۱
 از هدیة الزائرین دو نسخه خطی شناخته شده است که عبارت‌اند از:
 ۱. نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۲۴۶۵: این نسخه به قلم مؤلف
 در ماه جمادی‌الاولی سال ۱۳۲۱ قمری در کربلا کتابت شده است.
 ۲. نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۲۱۷۳۹ (از مجموعه اهدایی مقام
 معظم رهبری): این نسخه به قلم مؤلف در ماه ربیع‌الثانی سال ۱۳۲۱ قمری در کربلا
 کتابت شده است.

در نسخه مشهد، تصاویر شماری از اماکن مقدس از کتاب‌های چاپ سنگی
 جمع‌آوری، و به صفحات پایانی نسخه الصاق شده است. اما در نسخه کتابخانه
 مجلس، تصاویر اماکن مقدس در لابه‌لای متن نسخه تصویرپردازی شده است. شیوه
 ترسیم بناها در بیشتر تصاویر این نسخه، نمای روبه‌رو و گاه تلفیق کروکی و نمای
 روبه‌روست. اما این تصاویر در مقایسه با نگاره‌های فتوح‌الحرمین به شکل ساده‌تر و با
 نمایش جزئیات کمتری ترسیم شده‌اند.

تصاویر مکان‌های مقدس در نسخه کتابخانه مجلس، در مجموع ۳۶ صفحه کامل
 را در بر دارد. موضوعات این تصاویر شماری از اماکن مقدس مکه و مدینه (همچون
 مسجد الحرام و مسجد النبی، مشاعر مقدسه، قبرستان‌های ابوطالب و بقیع، مسجد
 قبا و مزار شهدای احد و...)، آستان حضرت زینب و حضرت رقیه در دمشق، عتبات
 ائمه علیهم‌السلام و دیگر زیارتگاه‌های شیعه در عراق (همچون مسجد کوفه، مسجد سهله،
 قبرستان وادی‌السلام، خیمه‌گاه، طفلان مسلم، زیارتگاه سلمان فارسی، آستان
 سید محمد در دُجیل و...)، و مهم‌ترین زیارتگاه‌های ایران (شامل حرم امام رضا علیه‌السلام و
 اجزای مختلف آن، حرم حضرت معصومه و حضرت عبدالعظیم) را شامل می‌شود.

۱۱. این اثر به کوشش سید محمد موسوی نژاد از سوی نشر مشعر در سال ۱۳۹۳ منتشر شده است.

نتیجه‌گیری

می‌توان گفت پیشینه تصویرپردازی اماکن مقدس حرمین شریفین در میراث مکتوب فارسی لااقل به نیمه سده هشتم هجری می‌رسد و قدیمی‌ترین نمونه‌های شناخته‌شده را باید تصاویر مسجدالحرام، مسجدالنبی و مسجدالاقصی در نسخه‌های خطی مجمل التواریخ والقصص به شمار آورد. عجایب المخلوقات طوسی نیز در اصل متعلق به سده ششم هجری است، اما تصاویر حرمین شریفین در نسخه‌های دوره صفوی این اثر پدید آمده است و از نظر سبک تصویرپردازی تحت تأثیر نگاره‌های فتوح الحرمین است.

نسخه‌های خطی فتوح الحرمین محیی لاری را باید مهم‌ترین نماینده هنر حج در میراث مکتوب فارسی به شمار آورد که بیشتر نسخه‌های آن، مصور به تصاویر متعددی از مساجد و اماکن مقدس حرمین شریفین است. نسخه‌های خطی فراوان به جامانده از این اثر، نشان از استقبال فراوان حج‌گزاران فارسی‌زبان از آن داشته است. تحت تأثیر این منظومه، در حوزه قلمرو عثمانی حج‌نامه‌های منظوم دیگری به زبان‌های فارسی و ترکی، و نیز آثار هنری دیگری مزین به تصاویر اماکن مقدس مکه و مدینه پدید آمده است.

با این حال به نظر می‌رسد با روی کار آمدن صفویان، به تصویرپردازی اماکن مقدس در ایران چندان توجه نشده است؛ چراکه نسخه‌های خطی آثاری همچون فتوح الحرمین و حج‌نامه احمد در حوزه‌های جغرافیایی خارج از قلمرو صفویه - مانند حجاز، عثمانی، شبه قاره و آسیای میانه - استنساخ شده است. انیس الحجاج صفی بن ولی قزوینی نیز، که نسخه‌های خطی مصور آن از آثار مهم و ارزشمند مرتبط با هنر حج به شمار می‌آید، اساساً در حوزه شبه‌قاره پدید آمده است.

با این حال تقریباً از آغاز دوره قاجار، شماری از آثار مکتوب شیعی به زبان فارسی پدید آمده است. در این نسخه‌ها افزون بر تصاویر مساجد و اماکن مقدس مکه و مدینه، تصاویر عتبات عالیات و شماری از زیارتگاه‌های مهم شیعه در عراق و برخی از زیارتگاه‌های

مهم ایران، نظیر حرم امام رضا علیه السلام را نیز در بر دارد. مهم ترین این آثار عبارت اند از: منظومه معراج نامه سروده شجاعی مشهدی، زاد الزائرین اثر سید عبدالوهاب رضوی، و هدیه الزائرین نگاشته محمد هادی زائر طهرانی.

منابع

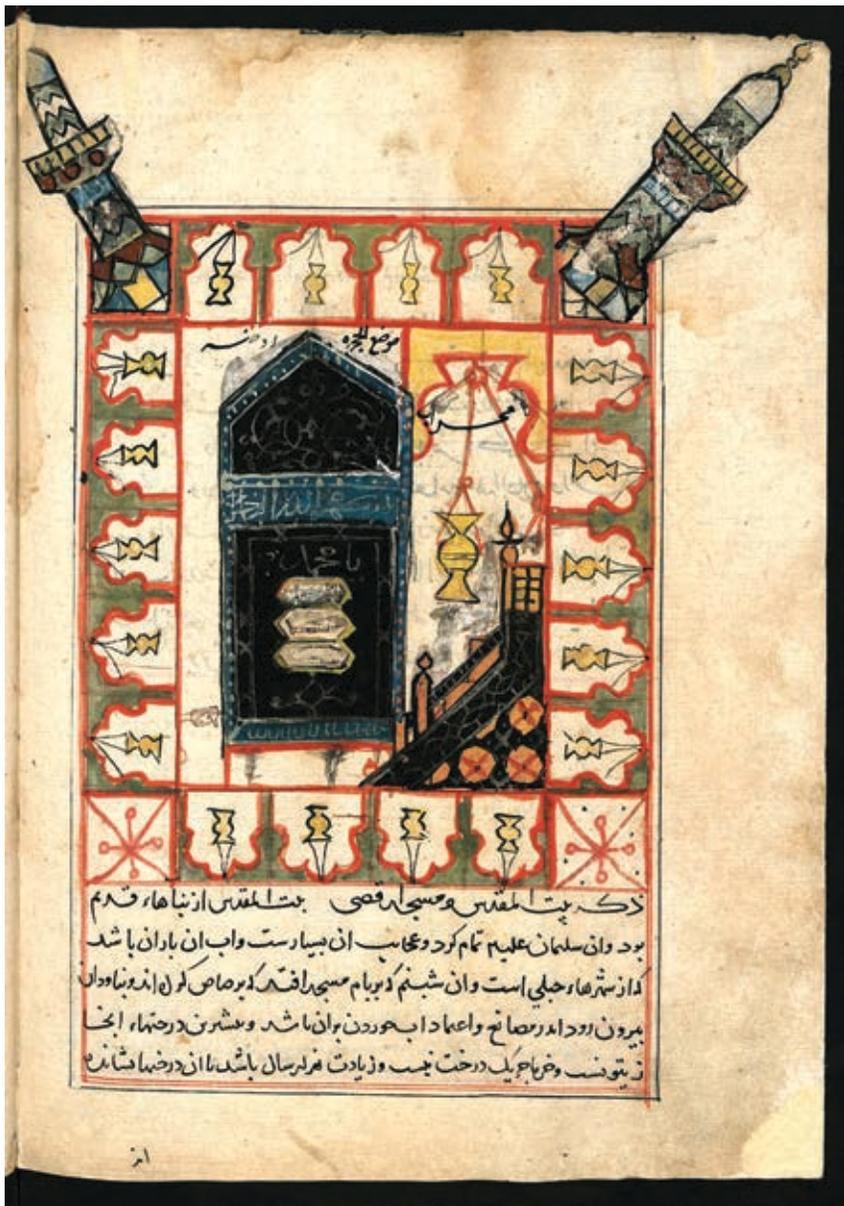
۱. آل داود، سیدعلی، (۱۳۸۰)، «نسخه خطی تازه یاب مجمل التواریخ والقصص»، نامه فرهنگستان، شماره ۱۹.
۲. ادکایی، پرویز، (۱۳۷۳)، تاریخ نگاران ایران، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
۳. جعفریان، رسول، (۱۳۹۲)، نگار و نگاره (نقاشی هایی از آثار تاریخی حرمین شریفین)، تهران، نشر علم، چاپ اول.
۴. الحسینی، السید احمد، (۱۴۳۹ق / ۲۰۱۸م)، تراجم الرجال، کربلاء، العتبة العباسیة المقدسة - قسم شؤون المعارف الاسلامیة والانسانیة.
۵. خامه یار، احمد، (۱۳۹۲)، «نسخه های خطی معراج نامه شجاعی»، کتاب ماه هنر، شماره ۱۷۵.
۶. خامه یار، احمد، (۱۳۹۸)، «انیس الحجّاج صفی بن ولی قزوینی: راهنمای مصوّر سفر دریایی حج از هند»، میقات حج، شماره ۱۰۷.
۷. خامه یار، احمد، (۱۳۹۹)، «درآمدی بر نسخه شناخت فتوح الحرمین محیی لاری»، میراث حج و حرمین شریفین - دفتر اول: میراث حج فارسی تا آغاز دوره صفوی، به کوشش: احمد خامه یار، تهران، نشر مشعر.
۸. خامه یار، احمد، (۱۴۰۰)، «نسخه خطی انیس الحجّاج در مجموعه خلیلی؛ نسخه ای مسروقه از هند»، آینه پژوهش، شماره ۱۹۰.
۹. شجاعی مشهدی، (بی تا)، «داستان پادشاه چین و امام علی علیه السلام»، مجموعه شماره ۹۰۶۸ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
۱۰. طوسی، محمد بن محمود بن احمد، (۱۳۸۲)، عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات، به اهتمام منوچهر ستوده، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ ۲.
۱۱. مارزولف، اولریش (۱۳۹۲)، «از مکه تا مشهد: طومار تصویری از سفر زیارتی شیعی در دوران قاجار»، ترجمه: رکسانا زنهاری، نامه بهارستان، دوره جدید، شماره ۲.

۱۲. محیی لاری، (۱۳۶۶)، فتوح الحرمین، تصحیح علی محدث، تهران، اطلاعات.
۱۳. منزوی، علی نقی، (۱۳۳۰)، فهرست کتابخانه اهدائی آقای سید محمد مشکوة به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، تهران، چاپخانه دانشگاه.
۱۴. ندوی، معین الدین احمد، (۱۳۸۳ ق / ۱۹۶۴ م)، «انیس الحجاج»، معارف، جلد ۹۳، عدد ۱.
۱۵. نوشاهی، عارف، (۱۳۹۱)، کتاب شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره (هند، پاکستان، بنگلادش)، تهران، میراث مکتوب.
۱۶. وثوقی، محمدباقر، (۱۳۸۰)، «مکاتیب قطب بن محیی کوشکناری لاری»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۴۴ و ۴۵.

17. Gorakshkar, Sadashiv (1983), "Anis al-Haj", An Age of Splendour: Islamic Art in India, Ed. Karl Khandalavala, Bombay, Marg.
18. Rieu, Charles (1881), Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum, London: Order of the Trustees.
19. <https://www.bonhams.com/>
20. <https://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/html/W593/description.html>

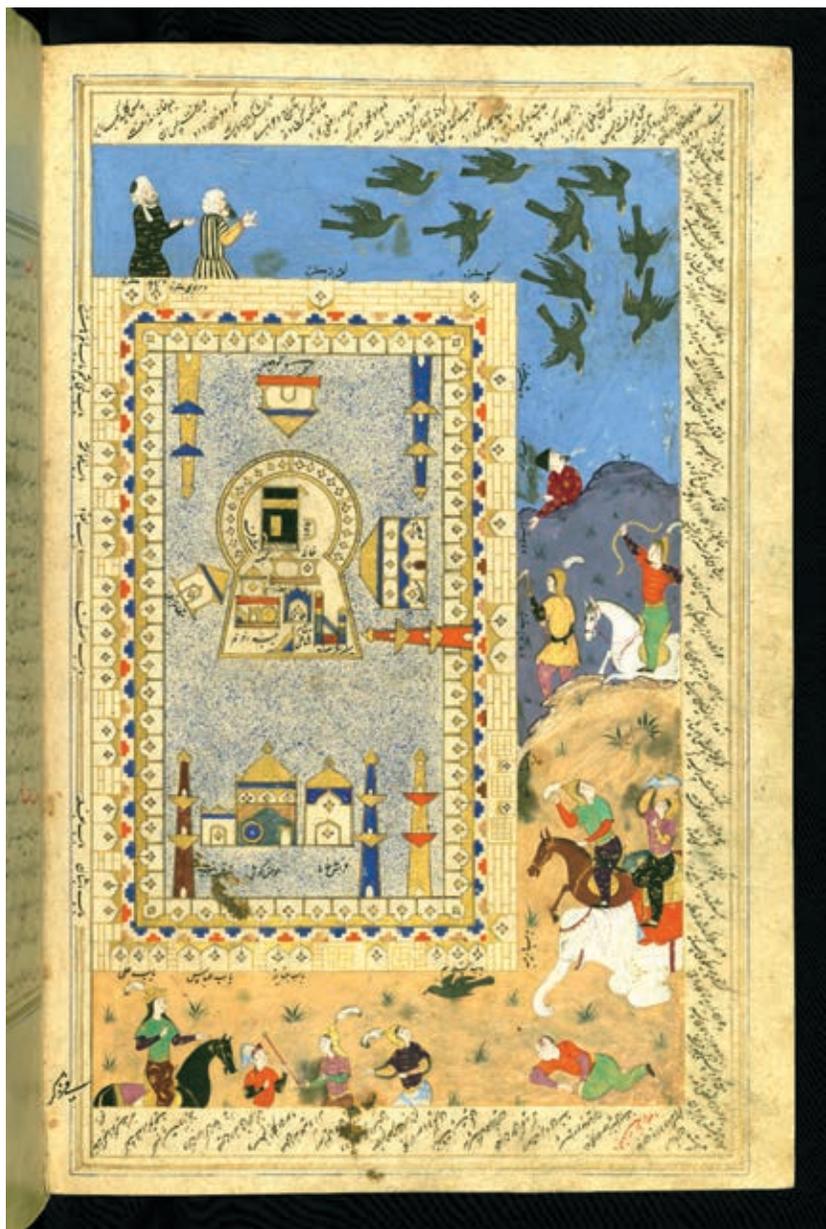

۱. تصویر مسجد الحرام در مجمل التواریخ والقصص،
 نسخه کتابخانه دولتی برلین به شماره Hs. or. ۲۳۷۱، برگ ۱۷۲ پ

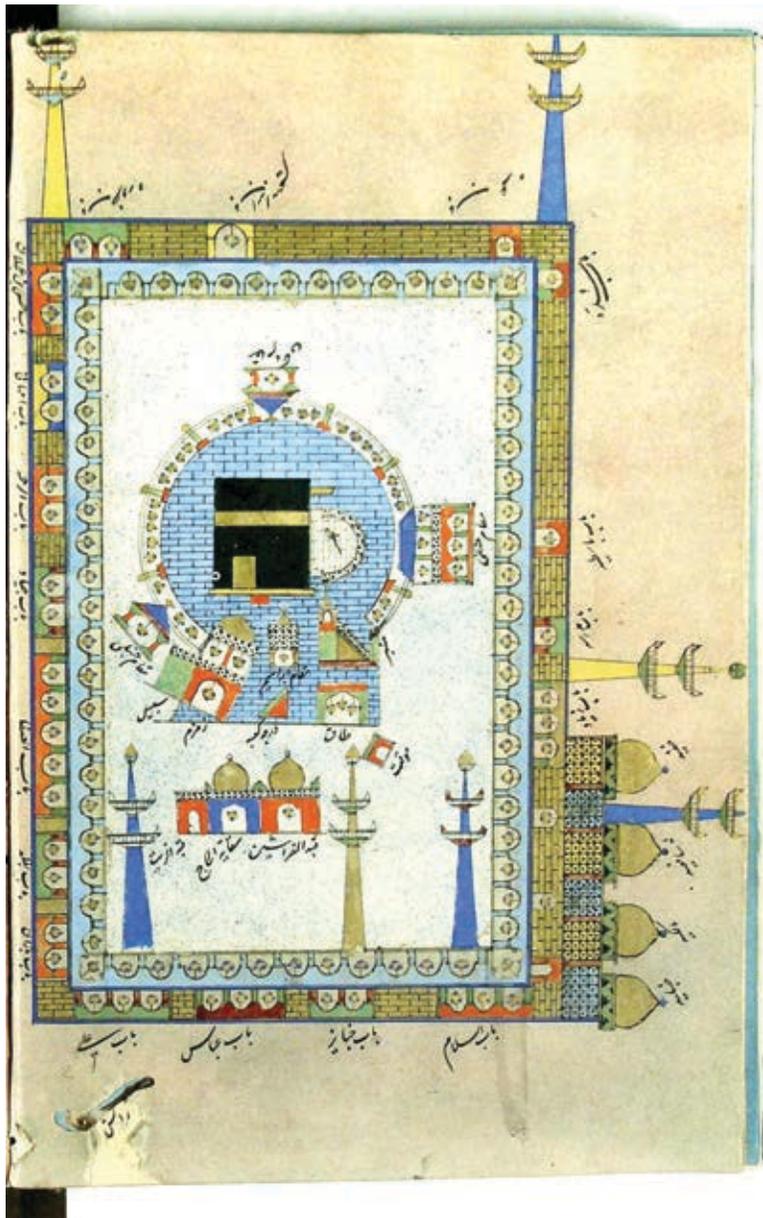
۲. تصویر مسجد النبی در مجمل التواریخ والقصص

نسخه کتابخانه دولتی برلین به شماره ۲۳۷۱.Hs. or، برگ ۱۷۴

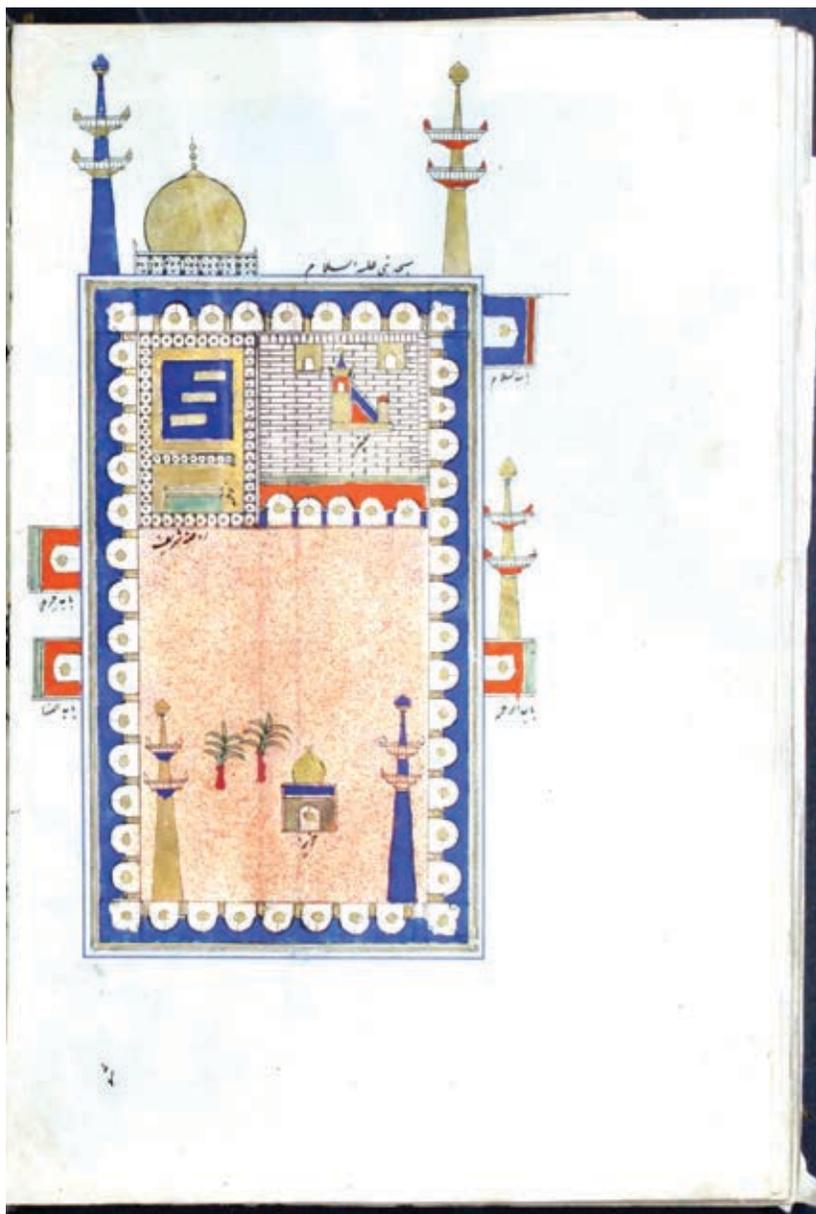
۳. نگاره مسجد الحرام در عجایب المخلوقات طوسی

نسخه موزه هنر والترز به شماره W. ۵۹۳، برگ ۷۸ پ

۴. تصویر مسجد الحرام در فتوح الحرمین

نسخه گنجینه ایاصوفیا در استانبول به شماره ۳۳۲۳

۵. تصویر مسجدالنبی در فتوح الحرمین
 نسخه گنجینه ایاصوفیا در استانبول به شماره ۳۳۲۴

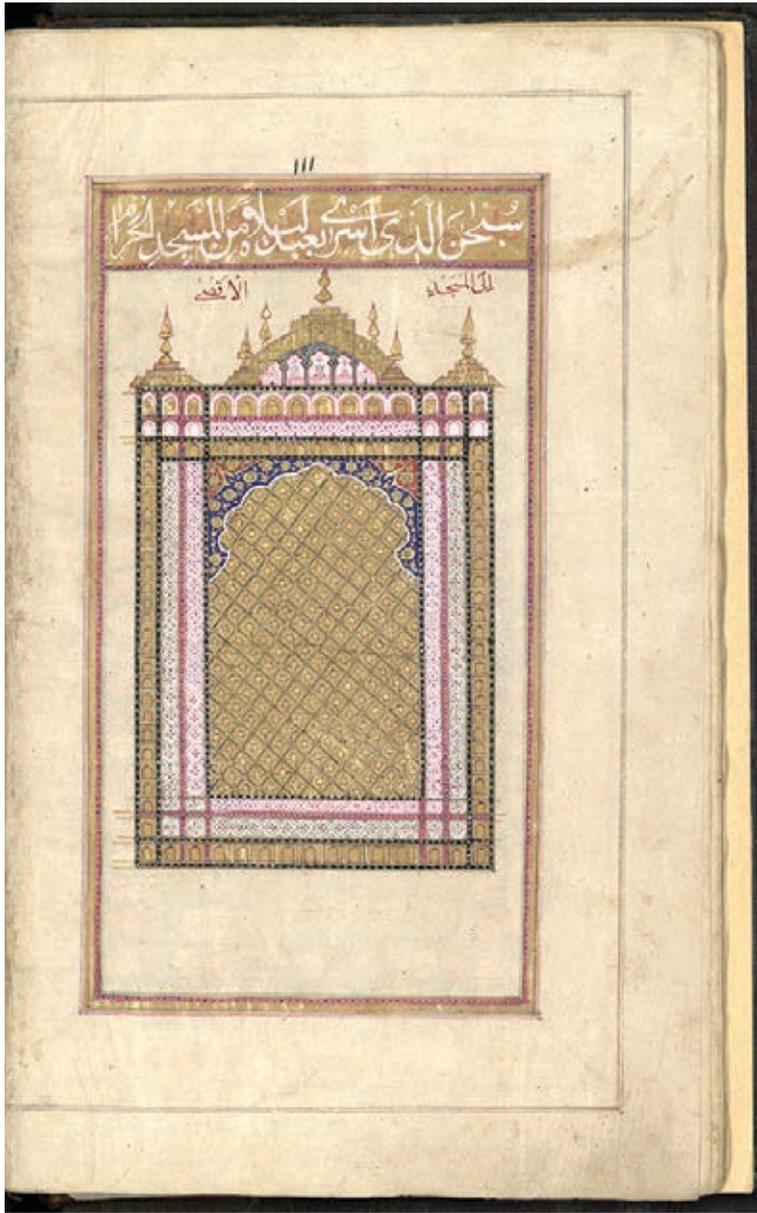
نوروزیّه‌ی مناسک آن زمین را نمودند و در می‌گزارت

۲۵

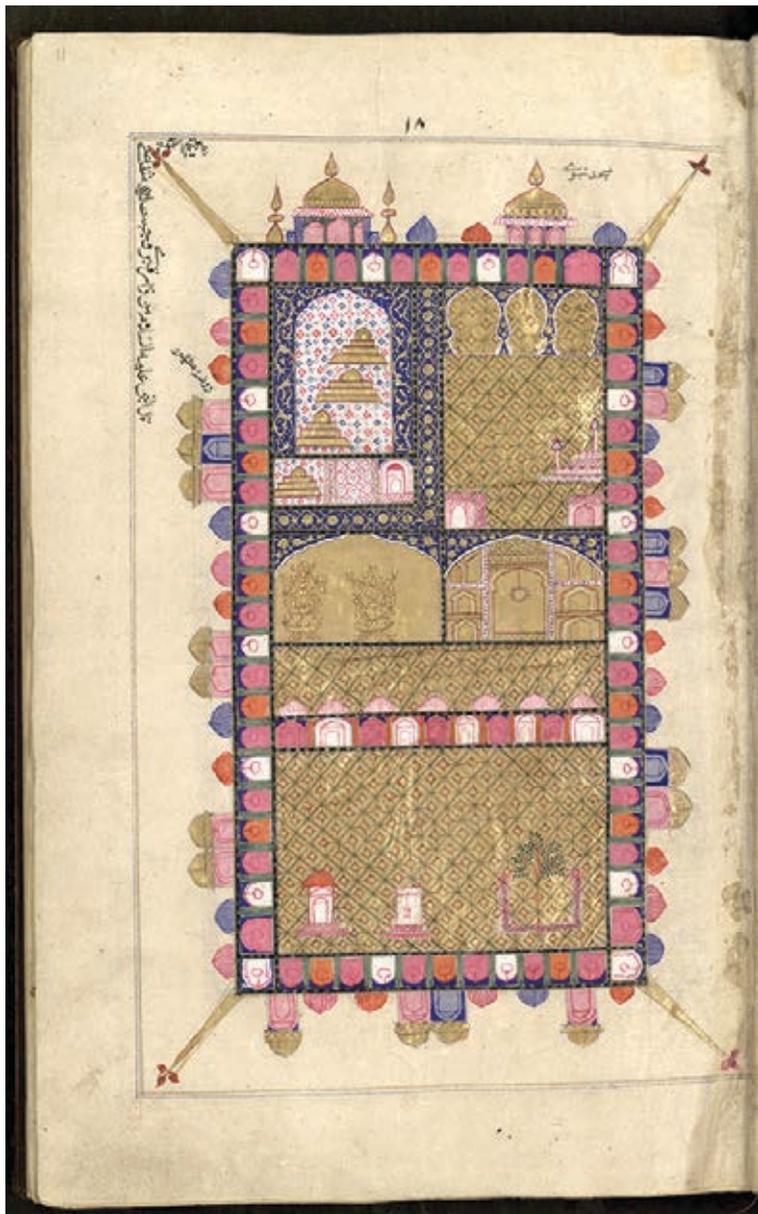

۶. نگاره حاجیان در حال ادای مناسک حج در منا در انیس الحُجّاج

نسخه مجموعه خلیلی لندن به شماره Mss. ۱۰۲۵، برگ ۱۰ پ

۷. نگاره‌های مسجدالنبی و مسجدالاقصی در معراج‌نامه شجاعی مشهدی
 نسخه کتابخانه بیت‌المقدس به شماره Yah. Ar. ۱۰۶۱، برگ ۱۰ پ و ۱۱ ر

۷. (مکرر) نگاره‌های مسجدالنبی و مسجدالاقصی در معراج‌نامه شجاعی مشهدی
نسخه کتابخانه بیت‌المقدس به شماره Yah. Ar. ۱۰۶۱، برگ ۱۰ پ و ۱۱ ر

۸. نگاره بازار منا و جمرات سه گانه در زاد الزائرین

نسخه مرکز احیاء میراث اسلامی به شماره ۶۴۷۲